

Зорица ЗЛАТИЋ-ИВКОВИЋ

Сећања на ископавање цркве у Шћепан Пољу

Шћепан Поље на коме се састају Пива и Тара и даље заједно теку као Дрина и порушена, шумом зарасла црква, лета 1972. године били су мени прво велико искуство у струци и најбоља школа која је пресудно утицала на сва моја даља опредељења. Била сам при крају студија историје уметности када ме је, управо на прослави током апсолвентске вечери, професор Војислав Ј. Ђурић позвао да учествујем у радовима на откопавању и конзервацији давно срушене цркве у Шћепан Пољу. Била је то изузетна почаст и велика привилегија.

Тек сада, богатија искуством стеченим током више од три деценије непрекидног истраживања и непосредног рада на заштити споменика културе, могу одговорно да закључим да је то било, пре свега, веома драгоцено искуство, а потом и изузетно тежак теренски рад. Екипа стручњака на челу са професором др Војиславом Ј. Ђурићем, коју су чинили архитекте Војислав Матић, Слободан Хорјак и повремено, у фази конзервације Марија Радан Јовин из Београда, археолог Чедомир Марковић из Цетиња, сликар Светомир Ђурић и три апсолвента историје уметности, Ксенија Зелић, Љиљана Поповић и ја, била је смештена у напуштеној старој дрвеној бараци, некада коришћеној као школа. У јединој великој учионици, старим дрвеним клупама поделили смо простор и користили га за спавање, за рад, састанке или дружење. Ту су боравили и сарадници који су повремено долазили у Шћепан Поље. Без струје, само са хладном водом на чесми у дворишту или у реци, било је тешко остати здрав и свакодневно бити у доброј кондицији неопходној за рад. Фоча је била најближе насељено место у коме смо могли да набављамо нешто од онога што нам је било потребно. Исхрана за екипу била је организована у оближњој шумаревој кући упошљавањем његове супруге. И сам локалитет кога је требало откопати био је пун невоља - корења, жила и гомила камења па тако и змија које смо прихватили и одлучили да заволимо како би несметано радили, да не убијамо већ уклањамо, што сам усвојила и задржала заувек у знак сећања на Шћепан Поље.

Некако у исто време, током летњих месеци, трајали су и радови на скидању фресака у оближњем манастиру Пиви, па су Аника Сковран, историчар уметности, сликари Иванка Живковић, Душан Нонин и њихова бројна екипа, недељом често били наши гости у Шћепан Пољу, а ми њихови у манастиру који се припремао за селидбу пре потапања старе локације. Размењивали смо драгоцена искуства и сазнања која смо свакодневно стицали. Истовремено, обимни радо-

ви су извођени и на изградњи бране за вештачку акумулацију и будућу хидроелектрану на реци Пиви код Мратиња, што је и једној и другој екипи значило могућност добијања неопходне техничке помоћи стручних лица, али и потребног грађевинског материјала. Манастир Пива је морао бити пресељен, јер ће ново Пивско језеро потопити место на коме се налазио. Из истих разлога и црква у Шћепан Пољу требало је да буде откопана, истражена и конзервирана за потапање другом вештачком акумулацијом. Хидроелектрана Бук Бјела, тада, као и више пута након тога, била је у плану за изградњу на реци Дрини, међутим, ни до данас, на срећу, пре свега по храм Светог Стефана и пространи неистражени плато на ставама река Пиве и Таре, није саграђена. Њено планирање, у сваком случају, било је узрок да Српска академија наука и уметности обезбеди средства за истраживање и конзервацију остатака сакралних задужбина Косача подно престоног Соко града. За то се својски заложил академик Војислав Ђурић.

Терен на коме се налазио локалитет Црквине са остацима некадашњег храма Светог Стефана, по коме је и пространа зараван на ушћу моћних планинских река добила име, био је прекривен шумом која је врло бујна и густа, како је уобичајено, расла из порушене грађевине. Како је радовима у претходној сезони дрвеће и остало растиње већим делом већ било посечено, дочекало нас је неравно узвишење усред простране равнице по чијем рељефу смо трагали за могућим облицима некадашње цркве. Могло се помишљати свакако на храм већих димензија, али и на могућност да су, бар делимично, неки зидови још постојали, јер локалитет, током векова који су дошли након рушења средњовековног храма, углавном није насељаван нити угрожаван изградњом других објеката.

Екипа је подељена због радова који су у исто време извођени и на горњој цркви, тек делимично зарушеној и запустелој задужбини херцега Стефана у Заграђу под Соко градом који се уздизао високо над Шћепан Пољем. Остала сам на доњој цркви да, са колегом Слободаном Хорјаком, бринем о откопавању рушевина храма Светог Стефана или Шћепана, како га је народ називао. Преко тридесет младих људи из оближњих села свакодневно су, пажљивим копањем, под нашим сталним надзором, уклањали наслаге растиња, земље и шута, ослобађајући тако затрпане и заробљене остатке некадашње грађевине.

Професор Ђурић је пуном пажњом и нескривеним интересовањем, у сталном кретању са једног локалитета на други, пратио ток радова. Припремајући се за истраживања у Шћепан Пољу, сви у екипи располагали смо оскудним подацима о могућем изгледу некадашњег храма, времену настанка и његовом ктитору.¹ За породицу Косача Војислав Ј. Ђурић је већ дуго био посебно заинтересован и о томе нам је говорио на својим предавањима. Сведочи о томе и његов текст објављен у *Историји Црне Горе* годину дана пре почетка истраживања њихових задужбина². Планинска област омеђена Неретвом и Лимом у којој је читаве две деценије под влашћу и утицајем Косача стварана особена уметност, за великог znalца

1 С. Томић, *Пива и Пивљани*, Насеља и порекло становништва, књига 31, Београд 1949, 450.

2 *Историја Црне Горе II*, Титоград 1970, 448-462 (В. Ј. Ђурић).

средњовековних уметничких токова на Балкану, била је посебно занимљива. Средина у којој су упоредо трајали различити верски утицаји православља, католичанства и патаренства, негована византијска традиција прожимана елементима готике и ислама, свакако је својим несвакидашњим остварењима представљала посебан изазов истраживачима. Задужбине херцега Стефана већ су биле познате, неке и проучене, али је личност Сандаља Хранића посебно занимала професора Ђурића. О његовим још непознатим и непроученим задужбинама често је гласно размишљао, а ми радознано питали и слушали.

У дугим разговорима недељом или вечерима које смо проводили на трему наше бараке, настојали смо да реконструишемо збивања током XV века везана за Шћепан Поље, за порекло његовог назива скривено у посвети храма или можда имену његовог ктитора. Посебна почаст за све нас били су одласци, уз велики напор и тешко савладив успон, на Соко град, утврђену престоницу херцега Стефана Вукчића Косаче. Његов престо усечен у стену и призор сусрета две планинске реке, два кањона узбуђујуће лепоте и Дрина која се широка пред нама рађала, па потом чиста, двобојна, даље текла немешајући задуго плаву воду Пиве и зелену Таре, све смо то доживљавали као празник и награду, највећу и најлепшу за уложени труд.

Свакодневно су нас опседала питања на која радови, посебно на почетку, нису давали поуздане одговоре. Мештани су горњи храм у засеоку Заграђу називали манастир, а онај у Шћепан Пољу црква, а ми смо трагали за доказима. За горњу цркву становници из села нису памтили њеног заштитника, што је изузетно ретка појава јер су посвете храмова најдуже чуване у народном предању. Често смо пратили професора у његовим посетама локалном становништву оближњих али, за пешачење и врло удаљених села. Њихово порекло и насељавање на просторе око Шћепан Поља и Соко града, у дугим и зналачки, пријатељски вођеним разговорима, указивали су на разлоге због којих је давно напуштеном храму и патрон могао бити заборављен. Преовладало је ипак уверење да храм у Заграђу, за који се помишљало и да је дворска црква, његов ктитор херцег Стефан ипак није стигао да заврши нити посвети за живота, а то, потом, није учинио ни неко други пре него што су Турци освојили Соко град. Почаствовани смо били тренуцима у којима је професор визионарски говорио о положају херцеговог града у односу на светиње у Заграђу и подграђу на ставама двају река, о функционисању целине и животу какав се могао одвијати у времену пуног сјаја грађевина чије смо материјалне и нематеријалне трагове стрпљиво састављали.

Посебно је било занимљиво присуствовати маштовитим и надахнутим замишљеним реконструкцијама професора Ђурића над локалитетом који је, налагама земље, порушеног камена и шута скривао загонетну цркву у Шћепан Пољу. Конфигурација терена валовитог узвишења обраслог травом и коровом, на почетку радова, указивала је на срушено монументално здање и велике наслаге грађевинског материјала које су прикривале основне обресе некадашњег храма. Загледан у недоступне археолошке слојеве, говорио нам је о архитектури

заробљене цркве, указивао на простор велике припрате, на полукружни ток олтарске апсиде, на необичан и загонетан спој припрате и наоса, могућност постојања звоника, на наос који је могао имати бочне певничке просторе, што га је посебно занимало. Могло се наслутити да је храм, чију смо дужину од преко двадесет метара могли претпоставити, имао очуване зидове и до висине од неколико метара. Све то је професор Ђурић као своју претпоставку већ исказао у *Историји Црне Горе*, а током радова нестрпљиво ишчекивао њену потврду и појаву наслућене “основице рашких надахнућа”. Велико питање, над којим смо размишљали и маштали, углавном без одговора, тицало се даљег развоја грађевине у елевацији старе основе храма, начина решавања сводова и могућности постојања куполе над централним делом наоса. Посматрајући начин рушења грађевине и обресе наслага камена, професор Ђурић је трагао за евентуалним постојањем бочних капела, истовремених или можда касније призиданих.

Ослобађајући зидове уистину монументалне и репрезентативне сакралне грађевине увек смо нескривеном радошћу ишчекивали његов долазак из Заграђа и сусрет са доказима које је зналачки осматрао, а ми их стрпљиво, свакодневно отварали. Сваки нови дан доносио је потврде његових визија које су заправо биле наталожена знања о једном времену и узрочно - последичним историјским токовима. Када је коначно зарушена грађевина ослобођена од земље, камена, шута, растиња, схватили смо да је велелепно здање Косача, саграђено притесаним каменим квадерима и сигом, уистину, својом архитектуром оживело старе облике српских цркава Немањића и да су се њени творци у старој Херцеговини сећањима вратили монументалним здањима Рашке градитељске школе Србије из XIII века. Наос је на јужној и северној страни био проширен ниским трансептима у служби бочних певница. Олтарски простор образовала је полукружна апсида, а од наоса га одвајао зидани иконостас, као у цркви у Заграђу, са два пролаза, централним и нешто ужим, северним. Уз западни травеј на северној страни био је призидан ишчекивани параклис, док су се, уз зидове храма на јужној страни налазили камени надгробни споменици типа стећака карактеристичних за просторе старе Херцеговине. У унутрашњости цркве, у пространој припрати такође је било више надгробних споменика истог типа сандука, а у наосу, у његовом југозападном делу, како је професор Ђурић претпостављао, гроб ктитора и над њим масиван камени стећак једноставне обраде.

Разорени храм тек у фрагментима сачувао је и сведочанства свог некадашњег раскошног здања. Камена пластика његових портала и прозорских отвора, лукови некадашњих отвора на бочним зидовима припрате и многобројни уситњени уломци фресака потврдили су претпоставке професора Ђурића да је црква Светог Стефана осмишљена и саграђена као владарска задужбина. Проучивши сложу градитељску концепцију, цркву је приписао великом босанском војводи Сандаљу Хранићу, а време њеног подизања померио ка почетку XV века. У својим каснијим публикацијама и на предавањима, која је држао студентима, шћепанпољску цркву је сврстао у скупину храмова којима је Милешева, као катедрални храм

митрополита у земљи Косача, била узор и прототип који су следили.³ На исти начин храмови старе Херцеговине из XV века, поједностављених, поновљених облика рашког плана, утицали су на градитељство потоњих времена под турском влашћу. С тим сазнањима, знатно касније, схватили смо дубље и боље његова велика ишчекивања и радозналост којом је пратио откривање зидова храма у чијој се посвети скривала блискост са предањем Немањића, њиховом државом и династијом.

Данас, када су протекле деценије испуњене многобројним и различитим пословима истраживања, конзервације и рестаурације сакралних здања, али и других културних добара, испуњена сам осећањем неизмерне захвалности због почасте да сам свој радни век утемељила на једном таквом искуству. Научила сам тада како се чита споменик и како се спајањем уломака преосталих од његовог оригиналног ткива досеже историјска истина. Пратећи помно и радове на конзервацији и рестаурацији зидова откопаног храма, уз поуке архитектке Марије Радан Јовин и подршку професора, исцртала сам изгледе појединих зидова, портала и делова храма по њиховом откопавању. Била сам веома поносна када сам их много година касније, педантно технички обрађене, препознала у документацији Шћепан Поља, која се чува у Институту за историју уметности у Београду. Могла сам касније, захваљујући великој школи из Шћепан Поља, током рада, без тешкоћа да снимим и исцртам архитектуру, али и живопис храмова којима сам се бавила.

Епоха и задужбине Косача представљали су само један мали сегмент опсежног истраживачког и стваралачког деловања академика Војислава Ј. Ђурића. Стрпљење, рационално планирање, однос поштовања и међусобног уважавања и потпуна посвећеност послу и теми којом смо се, уз њега и ми заинтересовано бавили, због које смо били окупљени у тиму који је тихо и ненаметљиво, а сигурно, ауторитативно водио, одлике су једне личности која је многим младим истраживачима, а тада и мени, указала на пут са кога потом, ни пред великим искушењима, памтећи величину узора, никада нисам скретала.

Када смо у некој од хладних, звезданих ноћи у Шћепан Пољу, окупљени око нашег професора, огрејани његовим причама, маштали о далеким световима које би желели да посетимо и спознамо, он је, дубоко замишљен и загладан у неке своје унутарње тајне, наспрам наше Америке, Аустралије или Северног Пола, тихо изустрио да би, више од свега, волео да отпутује у средњи век. Били смо сигурни да је он, врло често и успешно, повремено тамо боравио.

Имала сам потребу и истинску жељу да, као један од учесника на ископавањима цркве Светог Стефана, далеке 1972. године, укажем на тај обиман и одговоран подухват као на ауторско дело великог и свестраног znalца, академика Војислава Ј. Ђурића. Потакнута сећањима која такође треба предати наслеђу и новим сазнањима, уверена сам, због сила које би и даље да преграђују и заустављају водотокове река, да треба наставити истраживања светиња у Шћепан Пољу и његовом окружењу и публиковање драгоцених сазнања и нових открића. Тако

³ В. Ђурић, *Милешева и грински њић цркве*, Рашка баштина 1, Краљево 1975, 15-28.

би се, упркос сталним претњама и опасностима, али и зубу времена, постигла њихова трајна заштита и најбоља презентација за времена која долазе.